

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων-Πάντειο Πανεπιστήμιο, Γενικός Διευθυντής ΙΔΚΚ

Το πέρασμα από την άμεση στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία ήταν το αποτέλεσμα της αλλαγής κλίμακας στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Τα κράτη που καλύπτουν μεγάλη εδαφική επικράτεια, η αύξηση του πληθυσμού των πολιτών, η ποσότητα των αποφάσεων, η πολυπλοκότητα των προβλημάτων είναι στοιχεία που προοδευτικά κατέστησαν την άμεση δημοκρατία ανέφικτη (Υπ.1).

Η αντιπροσώπευση συνδυάστηκε με την αρχή της ισότητας που είναι η πεμπτούσια της δημοκρατίας, οδηγώντας στην φιλελεύθερη δημοκρατία, την αντιπροσωπευτική δημοκρατία (ibid, σελ. 7).

Ο δημοκρατικός χαρακτήρας του αντιπροσωπευτικού συστήματος έγκειται στην εκλογή αντιπροσώπων από τους πολίτες για τους πολίτες. Οι εκλογές είναι δημοκρατικές εάν ο ψηφοφόρος έχει εναλλακτικές επιλογές, συμμετέχουν όλοι οι πολίτες και κάθε ψήφος έχει ίσο βάρος (equal weight). Τα κριτήρια αυτά θεσμοθετούνται από το σύνταγμα με τη μορφή των περιοδικών και ανταγωνιστικών εκλογών. Η λογοδοσία εξασφαλίζεται από την περιοδικότητα των εκλογών και την δυνατότητα πολιτικής/κυβερνητικής αλλαγής μέσω αυτών (ibid, σελ. 8). Το γεγονός των θεσμοθετημένων διαδοχικών εκλογών αναγκάζει τους κυβερνώντες να λαμβάνουν υπόψη τους τη βούληση του δήμου στη διαμόρφωση της πολιτικής τους. Εκλογές όμως δεν συμβαίνουν τακτικά, και αναλώνονται τις περισσότερες φορές όχι σε πρόκριμα πολιτικής αλλά αντιπροσώπων (ibid, σελ. 9). Το διακύβευμα των εκλογών πολλές φορές μετακυλιέται από το πολιτικό πρόταγμα στα πρόσωπα, τα οποία μάλιστα παραμένουν τα ίδια. Αντί για μία αυθεντική έκφραση της δημόσιας βούλησης (popular will) που στοιχειοθετεί το κοινό αγαθό (common good), οι αποφάσεις είναι, πλέον, διαδικαστική συνάθροιση συγκεκριμένων συμφερόντων που προβάλλονται αποτελεσματικά από οργανωμένες ομάδες πίεσης (ibid, σελ. 12). Συνεπώς, περιορίζονται οι επιλογές του πολίτη.

Στις σύγχρονες δημοκρατίες, ο δήμος παύει να είναι συλλογικό υποκείμενο και είναι, στην καλύτερη περίπτωση, μια νοητή και αφηρημένη κοινότητα (imagined abstract community) (ibid, σελ. 12). Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, η συμμετοχή, δια της διαδικασίας των εκλογών, κινδυνεύει να χάσει το νόημά της, να παύσει να αποτελεί μια διαδικασία ορθολογικής επιλογής για τον πολίτη (Υπ.2). Η συμμετοχή στο πολιτικό διακύβευμα δια μιας ψήφου κάθε τέσσερα χρόνια αφενός ομογενοποιεί και αφαιρετικοποιεί το πολιτικό διακύβευμα που έρχεται προς κρίση στον πολίτη αφετέρου ελαχιστοποιεί τη δυνατότητα επιρροής του σ' αυτό.

Διαμορφώνει, έτσι, ο πολίτης την πεποίθηση ότι το δικαίωμα συμμετοχής δεν προσφέρει τη δυνατότητα άσκησης ελέγχου και πολιτικής επιρροής και, συνεπώς, επιλέγει να επενδύσει το περιορισμένο πολιτικό του κεφάλαιο με άλλον τρόπο και σε άλλες σφαίρες (ibid, σελ. 14). Η ατομική ψήφος γίνεται ολοένα και πιο ασήμαντη στη διαμόρφωση των αποφάσεων στις σημερινές δημοκρατίες. Οι ψηφοφόροι, ως ορθολογικοί δρώντες, δεν έχουν οφέλη και, συνεπώς, κίνητρα για τη συμμετοχή τους (ibid, σελ. 14). Εφόσον η συμμετοχή απαιτεί κόστος σε γνώση, πληροφόρηση, χρόνο και ενέργεια, ο πολίτης επιλέγει να τα επενδύσει στην ιδιωτική σφαίρα, αντλώντας οφέλη στην ιδιωτική του ζωή ανεξαρτήτως της πολιτικής διαδικασίας (Υπ.3).

Το άτομο ζει τη ζωή του απαντώντας στα καθημερινά ερωτήματα της διαμόρφωσης της ταυτότητάς του: από το εάν θα παντρευτεί, θα κάνει παιδιά, θα σπουδάσει και ποιο τρόπο ζωής θα υιοθετήσει, ανεξάρτητα από την πολιτική διαδικασία και θεωρώντας ότι αυτή ελάχιστα το αφορά. Η ευτυχία ή η δυστυχία του παύει να εξαρτάται πλέον από την πολιτική (Υπ.4). Οδηγούμαστε έτσι σε ένα είδος εγωιστικού ωφελμιστικού ατομικισμού (Υπ.5).

Παράλληλα, όμως, η ίδια η έννοια της συμμετοχής διευρύνεται και από την απλή συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία διαμέσου των εκλογών, αρχίζει να συμπεριλαμβάνει κάθε μορφής συμμετοχή σε κοινωνικά αιτήματα, κινήματα διαμαρτυρίας, εθελοντικές οργανώσεις, Μ.Κ.Ο. Έχουμε, δηλαδή, εκ των πραγμάτων μια συρρίκνωση της συμμετοχής στην φορμαλιστική πολιτική διαδικασία και μια διεύρυνση της συμμετοχής υπό την έννοια του κοινωνικού ακτιβισμού. Αυτό συνεπάγεται την συρρίκνωση του ορίου ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό (Υπ.6). Το ζητούμενο είναι η ρύθμιση αυτής της συμμετοχής και η συνάρθρωσή της με τους ιστούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, προκειμένου οι τελευταίοι να επανανοηματοδοτηθούν.

Πολιτικά ρεύματα και συμμετοχή

Από τη μια πλευρά, έχουμε τη νέα αριστερά, η οποία έχοντας αποδεχθεί, κατά τον Πουλαντζά, ένα είδος «ηθικής χρεοκοπίας» του σοσιαλδημοκρατικού μεταρρυθμιστικού οράματος (Υπ.7) προβάλλει μια σειρά από προτάσεις, από τον «σοσιαλιστικό πλουραλισμό» του Πουλαντζά, ώστε να γίνουν το Κοινοβούλιο, οι κρατικές γραφειοκρατίες και τα πολιτικά κόμματα πιο ανοιχτά και υπόλογα, μέχρι τη συμμετοχική δημοκρατία του Macpherson, του Hirst, του Barber, και άλλων, προτείνοντας ως μοναδικό δρόμο την άμεση και συνεχή παρέμβαση των πολιτών παντού και σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής (Υπ.8). Αλλά τα ερωτηματικά για τις σύνθετες σχέσεις μεταξύ της ατομικής ελευθερίας, της συλλογικής λήψης αποφάσεων και τις δημοκρατικές διαδικασίες παραμένουν.

Από την άλλη πλευρά, η «Νέα Δεξιά», που ορίζεται από τον Hayek ως η «νομικά θεσμοθετημένη δημοκρατία», θέτει όρια ελαχιστοποίησης του κράτους μέσα στην ελεύθερη αγορά, διότι αμφισβητεί το δικαίωμα και την ικανότητα της κρατικής εξουσίας να καθορίσει τις σωστές ατομικές επιλογές και να τις επιβραβεύει. Ο Hayek θεωρεί ότι υπάρχει μόνο ο μηχανισμός της ελεύθερης αγοράς, ο οποίος είναι ο μη εξουσιαστικός συντονιστικός μηχανισμός που μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια γνήσια φιλελεύθερη δημοκρατία. Το κράτος περιορίζεται στην άσκηση του δημοκρατικού ελέγχου που διασφαλίζει την ελευθερία της αγοράς.

Η δυσφορία του πολίτη απέναντι στον παρεμβατισμό του σοσιαλιστικού δημοκρατικού κράτους πρόνοιας και τις αβελτηρίες του οδήγησε στην Ευρώπη στην αναδίπλωση του κράτους. Η εξάντληση των ορίων της σοσιαλδημοκρατίας αλλά και του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, όπως εφαρμόστηκε επί Ρέιγκαν και Θάτσερ, οδήγησαν στην αναζήτηση του τρίτου δρόμου (Υπ.9).

Η θεωρία του τρίτου δρόμου βασίζεται στο κοινωνικό πρόταγμα όπως περιγράφεται από τον Rawls και σ' αυτήν βασίστηκαν οι κυβερνήσεις Κλίντον και Μπλερ (Υπ.10). Ο τρίτος δρόμος φαίνεται να μην έχει εξασφαλίσει ουσιαστική σύνδεση με τις παραδοσιακές σοσιαλιστικές αξίες, αλλά να στηρίζεται περισσότερο στις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού, του Rawls, οδηγώντας σε αμηχανία παραδοσιακών οπαδούς της σοσιαλδημοκρατίας στη Βρετανία και τη Γερμανία (Υπ.11).

Ο πολιτικός φιλελευθερισμός του Rawls υποστηρίζει και αναλύει το πρόταγμα για μια ελεύθερη, δίκαιη και πολιτικά βιώσιμη κοινωνία. Βασική του αρχή, αυτή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η ελευθερία συμβαδίζει με την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης που αναφέρεται στην άμβλυνση της ανισότητας που δημιουργεί ο πλούτος. Ο συνδυασμός της λογικής της παραγωγικότητας της αγοράς με την λογική της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Ουσιαστικά, αυτό το οποίο βλέπουμε είναι μια σύγκλιση, μια νέα σύνθεση (Υπ.12): Ο φιλελεύθερος χώρος έχει επιβεβαιωθεί στο πεδίο της οικονομίας με την άνθιση της διεθνοποιημένης αγοράς και στο πολιτικό πεδίο με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός αναδεικνύει το νέο ευρύ πεδίο των δικαιωμάτων που έχει ο πολίτης ως άτομο. Αυτό δημιουργεί μια νέα ισορροπία μεταξύ κράτους, αγοράς και κοινωνίας με τρία βασικά χαρακτηριστικά (Υπ.13):

- Λιγότερο κράτος (διοικητική αποκέντρωση και ποιοτική αναβάθμιση)/ επανίδρυση.

- Ρύθμιση της αγοράς με βάση την κοινωνική συνοχή.
- Περισσότερη συμμετοχή.

Έννοια και διαδικασία συμμετοχής

Αναδεικνύοντας την προσωπική ευθύνη, η συμμετοχική δημοκρατία πιστοποιεί τη σχέση της με τον πολιτικό φιλελευθερισμό που επιδιώκει την ενίσχυση της προσωπικής ελευθερίας και της αυτονομίας, και στοχεύει να πραγματοποιήσει εκείνες τις πολιτικές αλλαγές που είναι αναγκαίες για την επίτευξη αυτών των στόχων. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός ευνοεί την αντιπροσωπευτική αποκεντρωμένη δημοκρατία, αποδέχεται την πολυπολιτισμικότητα της σύγχρονης κοινωνίας και προωθεί τον πολιτισμικό πλουραλισμό (Υπ.14).

Τεράστια σημασία αποκτά για τη συμμετοχική δημοκρατία όχι μόνο το συγκεκριμένο πολιτικό αποτέλεσμα, αλλά και η διαδικασία, ο δρόμος που οδηγεί στο αποτέλεσμα αυτό.

Δύο είναι τα κύρια κριτήρια που προτάσσουν οι υποστηρικτές της συμμετοχικής δημοκρατίας (Υπ.15):

- Αμεσότητα της συμμετοχής.
- Διαβούλευση στη διαμόρφωση πολιτικής απόφασης.

Η άμεση δημοκρατία είναι, μάλλον, ουτοπία στη σημερινή εποχή, και αυτό το παραδέχονται οι θεωρητικοί της συμμετοχικής δημοκρατίας (Υπ.16). Γι' αυτό, ουσιαστικά, επιχειρηματολογούν για όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συμμετοχή, σε όσα δυνατόν περισσότερα θέματα (issues), όσον το δυνατόν περισσότερες φορές (Ορισμός του Barber που παρατίθεται από τον Fuchs, *ibid*, σελ. 17).

Το δεύτερο αφορά τη διαμόρφωση της συλλογικής βούλησης του δήμου. Η διαδικασία αθροίσματος αντικαθίσταται από τη διαδικασία διαβούλευσης (βλ. Fuchs, *ibid*, σελ. 17-18.). Με τη διαδικασία της διαβούλευσης, οι απομονωμένοι πολίτες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας επανασυγκροτούν την κοινότητα και τον δήμο ως συλλογικό υποκείμενο της διακυβέρνησης (Υπ.17). Είναι εφικτή, όμως, η διαβούλευση μεταξύ των πολιτών σήμερα;

Πώς επιτυγχάνεται η συμμετοχή

1. Δημοψηφίσματα

Σε αυτή τη βάση, υπάρχει μια τάση σε πολλές χώρες για την υιοθέτηση πρακτικών άμεσης δημοκρατίας κατά το ελβετικό ή αμερικανικό πρότυπο (Υπ.18).

Παρά ταύτα, τα δημοψηφίσματα είναι πολύ περιορισμένος τρόπος άσκησης της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς ο έλεγχος της πολιτικής ατζέντας παραμένει στα χέρια της πολιτικής ελίτ (Υπ.19). Εδώ, βέβαια, υπάρχει δυνατότητα να μπορούν οι πολίτες να οδηγήσουν σε δημοψήφισμα (βλ. Zittel, *ibid*, σελ.15-16.). Αλλά και πάλι αυτό μπορεί να οδηγήσει σε αποσπασματική λειτουργική καθετοποίηση της δημοκρατίας (θεματικά γκέτο) όπου οι πολίτες ψηφίζουν για τα θέματα που τους αφορούν άμεσα και όχι για όλα τα θέματα. Δεν υπάρχουν, επίσης, μέτρα προφύλαξης απέναντι σε ομάδες συμφερόντων/πίεσης με υψηλές οργανωτικές ικανότητες και με δυνατότητες κοινωνικής πειθούς, που μπορεί, έτσι, να κερδίσουν μεγαλύτερη ισχύ απ' ό,τι στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες (Υπ.20).

Υπάρχει η δυνατότητα συνεχούς υποβολής βέτο από τους πολίτες και ανάσχεσης του κυβερνητικού έργου (Υπ.21) σε μια εποχή που απαιτεί ευελιξία και ταχύτητα. Διαμορφώνεται έτσι ο κίνδυνος ενός αντικρατικού λαϊκισμού (Υπ.22). Η συσσωρευμένη εμπειρία δεκαετιών, και από το ελβετικό και από το αμερικανικό μοντέλο, μας δείχνει ότι ο θεσμός του δημοψηφίσματος είναι χρήσιμος κυρίως σε τοπικό επίπεδο για κοινωνικά και πολιτικά θέματα, αλλά δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά μόνο συμπληρωματικά με τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Ανδρέας Ανδριανόπουλος, *op.cit.*).

1. Η Δημοκρατία σε τοπικό επίπεδο - Αποκέντρωση

Η άμεση δημοκρατία επιστρέφει με τη μείωση της κλίμακας. Η δημιουργία τοπικών συνελεύσεων, ακόμη και σε επίπεδο γειτονιάς, (τα town hall meetings), προσφέρουν ζωτικά fora για την πολιτική διαβούλευση (Υπ.23). Το πρόβλημα είναι ότι αυτό εμπλέκει μόνον τοπικές κοινωνίες και μπορεί να διαιρέσει και να περιθωριοποιήσει περιφέρειες και κράτη-έθνη. Εάν συνδυαστεί με αποκέντρωση λήψης αποφάσεων μπορεί να δημιουργήσει φυγόκεντρες τάσεις αυτονόμησης, απόσχισης, ή ενός περιθωριακού επαρχιωτισμού. Οι θεσμοί αυτοί πρέπει να λειτουργήσουν σε εθνικό επίπεδο και κατ' επέκταση σε περιφερειακό επίπεδο (Με το πρόβλημα αυτό ασχολείται ο Barber, βλ. Fuchs, *ibid*, σελ. 20.), αλλιώς μεταφέρουν απλά το τοπικό αίτημα στο κεντρικό σύστημα πάλι δι' αντιπροσώπου.

2. Ηλεκτρονική δημοκρατία

Μεγάλη προσδοκία έχει επενδυθεί στις τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της πληροφορικής και της επικοινωνίας, στη δημιουργία του διαδικτύου και τις δυνατότητες που προσφέρουν για τον παραμερισμό των δομικών προβλημάτων της μετανεωτερικότητας και την επιστροφή στην άμεση δημοκρατία ή, εν πάση περιπτώσει, στη διεύρυνση της συμμετοχής (Fuchs, *ibid*, σελ. 21).

Δημιουργείται, κατά πολλούς, η δυνατότητα της τηλεδημοκρατίας, της δημοκρατίας στον κυβερνοχώρο και της δημιουργίας «εικονικής κοινότητας» (virtual community) μέσα από το διαδίκτυο. Ο χώρος χάνει τα φυσικά του χαρακτηριστικά και αποτελεί μια αλληγορία, ένα χώρο ηλεκτρονικής επικοινωνίας ανάμεσα σε διάσπαρτους απομονωμένους πολίτες (Fuchs, *ibid*, σελ. 21, με αναφορά στις σχετικές αναλύσεις).

Έτσι οι πολίτες και να διαβουλεύονται μπορούν, και να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων μέσω ενός απλού πατήματος ενός πλήκτρου στο κομπιούτερ τους που θα τους δίνει τη δυνατότητα να ψηφίσουν. Αλλά και πάλι το πρόβλημα γεννιέται από το γεγονός ότι το πολιτικό σύστημα επιτελεί ένα τεράστιο εύρος περίπλοκων λειτουργιών για την κοινωνία. Είναι αδύνατο ο πολίτης να συμμετέχει σε όλα (Fuchs, *ibid*, σελ. 23).

Δεύτερον, χρειάζεται εξειδικευμένη γνώση, πράγμα που οδηγεί εκ των πραγμάτων σε μια νέα κοινωνική ανισότητα με βάση τη γνώση, και περιορισμό της συμμετοχής και προσφυγή στην αντιπροσώπευση πάλι με βάση αυτό το κριτήριο (Υπ.24). Πέρα από αυτό, το ηλεκτρονικό δημοψήφισμα όπως και το δημοψήφισμα μετατρέπει την πολιτική απόφαση σε διαδικασία μηδενικού αθροίσματος, αφαιρώντας τη δυνατότητα συναίνεσης. Η δημοψηφισματική δημοκρατία είναι δημοκρατία απομονωμένων ατόμων, όχι πολιτών που συγκροτούν κοινότητα (Ήποψη που υποστηρίζει ο Sartori, βλ. Fuchs, *op.cit*, σελ. 25).

3. Διαβούλευση και διαμόρφωση συλλογικής γνώμης

Στη σημερινή δημοκρατία, η βούληση της κοινωνίας διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από τον ενδιάμεσο θεσμό-φίλτρο των media, μπροστά στους πολίτες και όχι από αυτούς (Fuchs, *ibid*, σελ. 21). Οι λίγοι είναι ορατά παρόντες, έχουν το προνόμιο της διαμόρφωσης της πολιτικής ατζέντας και της εκλαϊκευσής της (άρα και μαζικής outreach), ενώ οι πολλοί περιορίζονται σε ένα παθητικό ρόλο.

Το διαδίκτυο, κατ' αρχήν, παρέχει τη δυνατότητα της διάδρασης και διαβούλευσης μεταξύ πολιτών. Αυτό, όμως, δεν δημιουργεί, κατά ανάγκη «δήμο του κυβερνοχώρου» (Υπ.25). Ο χώρος είναι κατακερματισμένος υπό την έννοια ότι δεν μπορεί ο κάθε πολίτης να διαβουλευτεί με κάθε πολίτη για ένα θέμα ή όλα τα θέματα (ιδεατή εφαρμογή της ιδέας του δημοσίου χώρου του Habermas (Υπ.26) για τη διαβούλευση των πολιτών). Δημιουργούνται ανώνυμες θεματικές ομάδες, οι οποίες δεν διαμορφώνουν συλλογικότητα ούτε καν εικονικές κοινότητες (virtual communities) (Υπ.27).

5. Ενδιάμεσοι θεσμοί - Μ.Κ.Ο.

Η δημιουργία ενός θεσμικά ενδιάμεσου «τρίτου τομέα» αποτελεί ανάχωμα απέναντι στην

κρατική αυθαιρεσία και την επικυριαρχία μιας κερδοσκοπικής λογικής σε όλες τις εκδηλώσεις (Υπ.28). Πολλές φορές, βέβαια, οι Μ.Κ.Ο. αντί να προασπίσουν την αυτοτέλεια και την ανεξαρτησία της δράσης τους απέναντι στο κράτος, τα κόμματα και τα οικονομικά συμφέροντα, γίνονται υποκατάστατά τους με υπόγειες χρηματοδοτήσεις ή υποκατάστατα μιας συγκεκαλυμμένης κερδοσκοπικής δραστηριότητας.

Στην Ελλάδα, οι Μ.Κ.Ο. λειτουργούν με ποικίλες μορφές του αστικού δικαίου ως σωματεία, ιδρύματα, ενώσεις προσώπων, ακόμη και ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, αλλά και ως εταιρείες κερδοσκοπικού ή μη χαρακτήρα (Υπ.29).

Στο βαθμό που η επιστροφή στην άμεση δημοκρατία είναι ουτοπία στην περίπλοκη και γρήγορη εποχή της μετανεωτερικότητας, η συμμετοχή κινδυνεύει να γίνει μέσα από οργανωμένες θεματικές ομάδες πίεσης. Οι ομάδες πίεσης διευρύνουν τη συμμετοχή και τη δημοκρατία με την προσφορά εναλλακτικών διαύλων συμμετοχής, και ενσωματώνουν και στο πολιτικό σύστημα κοινωνικές ομάδες περιθωριοποιημένες ή και εντελώς αποκλεισμένες από αυτό (Υπ.30). Υπάρχουν όμως και μια σειρά από αρνητικές συνέπειες από τη δράση τους.

1. Η διατήρηση των κεκτημένων ακόμη και εάν αυτά είναι αρνητικά για το γενικό συμφέρον.
2. Κυβερνητική απραξία και αναβλητικότητα στην αντιμετώπιση εκρηκτικών προβλημάτων για να μην θιγούν συμφέροντα ομάδων πίεσης.
3. Η άρνηση της κοινωνικής αλληλεγγύης και η μετακύλιση του κόστους σε άλλες ομάδες.
4. Η αλλοίωση του συσχετισμού των δυνάμεων εξαιτίας της ανισότητας στα μέσα οργάνωσης και επιρροής.
5. Η διάβρωση και η παράκαμψη του κοινοβουλίου και η αποσύνθεση του γενικού συμφέροντος (Υπ.31).

Επίλογος

Η έμφαση στην ιδέα της ενίσχυσης της συμμετοχής δεν έχει ως απόληξη την πρόταξη ενός εναλλακτικού μοντέλου πολιτικής οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Η συμμετοχική δημοκρατία και οι θεσμοί αύξησης της συμμετοχής δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία (Υπ.32). Όπως παραδέχονται οι ίδιοι οι υπέρμαχοι της συμμετοχικής δημοκρατίας: «Η συγκρότηση της κοινωνίας των πολιτών δεν αναιρεί την αναμφισβήτητη ανάγκη της ύπαρξης μιας κεντρικής θεσμικής ρύθμισης, ενός συντάγματος δηλαδή, που ρυθμίζει τα κέντρα εξουσίας, κατοχυρώνει τον διάλογο και τον ανταγωνισμό μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και επιβεβαιώνει ότι οι αντιπροσωπευτικοί εκλογικοί θεσμοί -όπως το Κοινοβούλιο και το ανταγωνιστικό σύστημα κομμάτων- είναι αναγκαίοι για την εκπροσώπηση και τον συντονισμό όλων των κοινωνικών δραστηριοτήτων» (Υπ.33).

Στην καλύτερη περίπτωση, η θεωρία της συμμετοχικής δημοκρατίας αποτελεί προσπάθεια πρόταξης λύσεων και απαντήσεων, σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, στις σχετικά αδύναμες πτυχές και ατέλειες που παρουσιάζει η λειτουργία της μαζικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην εποχή της νεωτερικότητας.

Η αναδρομή στις προτάσεις που η θεωρία της συμμετοχικής δημοκρατίας προκρίνει για την δημοκρατικότερη λειτουργία της κοινωνίας και του πολιτεύματος αποδεικνύει ότι σκοπός των προτεινόμενων καινοτομιών είναι να συντείνουν στην ενίσχυση της συμμετοχής, ως διαδικασίας παράλληλης με την βελτίωση της ποιότητας των υπαρχόντων θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, δηλαδή συμπληρωματικά και όχι σε αντιδιαστολή με αυτούς. Τίποτα δεν φαίνεται ικανό να υποκαταστήσει την καθολική ψηφοφορία και τους δοκιμασμένους θεσμούς που πηγάζουν από αυτήν, καθώς είναι οικουμενικά αποδεκτό πως μόνο αυτή έχει την μαγική ικανότητα να εξισώνει πράγματι, έστω τεχνητά και στιγμιαία, όλους τους πολίτες, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα τους χαρακτηριστικά. Η ισότιμη συμμετοχή που αποτελεί την πεμπουσία της δημοκρατίας, είναι ιδιότητα που διασφαλίζεται σε απόλυτο βαθμό, στις σύγχρονες κοινωνίες, μόνο μέσω της λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Υπ.34).

Η αφετηρία, όμως, της κριτικής που ασκούν στο υπάρχον πολιτικό σύστημα οι θεωρίες της συμμετοχικής δημοκρατίας είναι, όπως είδαμε, η επιδίωξη της αρτιότερης λειτουργίας του πρώτου, και η προσπάθεια μεταρρύθμισής του μέσα από τις ίδιες του τις δομές, με την ενίσχυση αυτών και όχι την ανατροπή τους. Η αναζήτηση αυτή πρέπει να τονιστεί πως είναι σύμφυτη με τον πολιτικό φιλελευθερισμό, από τις θεωρητικές αναζητήσεις και προτάσεις του John Stewart Mill τον 19ο αιώνα, μέχρι τις αντίστοιχες του Rawls και του κράτους δικαίου τον 20ό, ή ακόμα τις δημοκρατικές επαναστάσεις και το φιλελεύθερο κύμα εκδημοκρατισμού σε όλο τον κόσμο κατά την πιο πρόσφατη περίοδο. Ο σύγχρονος πολιτικός φιλελευθερισμός, πέρα και παρά την -έτσι και αλλιώς οικουμενική- παραδοχή του αναντικατάστατου χαρακτήρα της αγοράς, αποτελεί τον κατ' εξοχήν ιδεολογικό χώρο που, προτάσσοντας τα ατομικά δικαιώματα από κοινού με την σημασία της κοινωνικής συνοχής, ενσωματώνει και αποκρυσταλλώνει σε πολιτικές προτάσεις την αναζήτηση διεξοδικών λύσεων στις αδυναμίες του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος.

Οι ευρύτερης αποδοχής ιδέες του Rawls για την θέση της κοινωνικής δικαιοσύνης στον φιλελευθερισμό, καθώς και η υπογράμμιση της σημασίας της συμμετοχής επιβεβαιώνουν πως το ζητούμενο της διεύρυνσης της συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική διαδικασία αποτελεί σίγουρα κεντρικό σημείο αναφοράς και στον φιλελεύθερο χώρο, όπως και στις αντίστοιχες ζυμώσεις στην σημερινή σοσιαλδημοκρατία. Η συμμετοχική δημοκρατία δεν είναι δηλαδή, στα πλαίσια της δυτικής δημοκρατικής παράδοσης, ούτε εύρημα ούτε μονοπώλιο της ευρύτερης αριστεράς.

Είναι, επίσης, σαφές πως η έννοια αυτή της συμμετοχικής δημοκρατίας και οι ιδέες στις οποίες στηρίζεται δεν αποτελούν πανάκεια για τα προβλήματα που το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα αντιμετωπίζει.

Αντίθετα, οι αδυναμίες αυτές, καθώς και η ενίσχυση της ατομικής υπευθυνότητας την οποία συνεπάγεται η αυξημένη πολιτική συμμετοχή, καθιστά ακόμα εμφανέστερη την εξίσου επείγουσα για το σημερινό πολιτικό σύστημα ανάγκη αύξησης του κατά κεφαλήν μορφωτικού επιπέδου των πολιτών, της ενδυνάμωσης των υπάρχοντων κομματικών και αντιπροσωπευτικών θεσμών με μεθόδους που εξασφαλίζουν διαφάνεια, καθώς και έτερων επιμέρους διαρθρωτικών βελτιώσεων, προκειμένου να επιτευχθεί αποτελεσματικότερα ο στόχος της εμβάθυνσης του δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης σε εθνικό επίπεδο.

Υποσημειώσεις

(Υπ.1) Όπως εξηγεί ο Dieter Fuchs στην ανάλυσή του “Models of Democracy: Participatory, Liberal and Electronic Democracy”, από το ECPR Joint Sessions, Εδιμβούργο, 28 Μαρτίου-2 Απριλίου 2003, σελ. 14.

(Υπ.2) Την επιχειρηματολογία σχετικά με το ελαχιστοποιημένο περιθώριο που το πλαίσιο της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας επιτρέπει στην συμμετοχή των πολιτών, επιφέροντας τελικά την μεταξύ τους απάθεια, αναλύει ο Thomas Zittel στην εργασία του “Participatory Democracy and Political Participation” που παρουσίασε επίσης στο ECPR Joint Sessions, Εδιμβούργο, 28 Μαρτίου-2 Απριλίου 2003, βλ. σελ. 5. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Zittel αναφέρεται και στην υποστήριξη του υφιστάμενου διαδικαστικού πλαισίου που έχει καθιερωθεί στην νεότερη δημοκρατία, από θεωρητές όπως ο Sartori και ο Kiehlmansegg οι οποίοι αντικρούουν την κριτική για την ανεπαρκή συμμετοχή των πολιτών, βλ. σελ. 2.

(Υπ.3) Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και ο Fuchs, *op.cit.*, σελ. 15.

(Υπ.4) Βλ. Δ. Χαλκιώτης, «Το μεγάλο στοίχημα του 21ου αιώνα», Το Βήμα, Πέμπτη 25 Νοεμβρίου 2004-A7, όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων και στην σχετική ανάλυση του Giddens.

(Υπ.5) Συμπέρασμα που συνομολογεί και ο Κ. Τσουκαλάς, αναφερόμενος στην προδιάθεση συμμετοχής του πολίτη στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, βλ. άρθρο του «Πως μετράμε την συμμετοχική δημοκρατία» στο Βήμα-Νέες Εποχές, Κυριακή 22 Φεβρουαρίου 2004-A45.

(Υπ.6) Την διεύρυνση αυτή της κοινωνικής συμμετοχής, που οδηγεί στην συνεχή συρρίκνωση του ορίου ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, και αποτελεί κατά τον Paul Hirst το θεμέλιο της έννοιας της συμμετοχικής δημοκρατίας, περιγράφει και ο Ν. Μουζέλης, στο άρθρο του «Συμμετοχική δημοκρατία και πλουραλισμός», στο Βήμα-Νέες Εποχές της Κυριακής 15 Φεβρουαρίου 2004, Α44.

(Υπ.7) Την ουσιαστική αυτή χρεοκοπία της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας συνομολογεί και ο Ν. Μουζέλης, στο άρθρο του «Συμμετοχική δημοκρατία και Κεντροαριστερά» στο Βήμα-Νέες Εποχές της 27ης Οκτωβρίου 2004.

(Υπ.8) Την θεώρηση της έννοιας της συμμετοχικής δημοκρατίας από την κεντροαριστερή αφετηρία του Hirst αναλύει ο Ν. Μουζέλης, στο άρθρο του «Συμμετοχική δημοκρατία και πλουραλισμός», στο Βήμα-Νέες Εποχές, *op.cit.* Ο Μουζέλης επίσης αναφέρεται και στην σημασία που έχουν αποδώσει στην έννοια αυτή όλοι οι κεντροαριστεροί θεωρητικοί (Laclau, Cohen, Held, Kean, κ.λπ.) σε έτερη δημοσίευσή του πάνω στη συμμετοχική δημοκρατία, με τίτλο «Συμμετοχική δημοκρατία και Κεντροαριστερά» στο Βήμα-Νέες Εποχές της 27ης Οκτωβρίου 2004, *op.cit.*

Ας σημειωθεί ότι, την αντίθετη άποψη, δηλαδή του ασύμβατου της συμμετοχής αυτής με την ορθή λειτουργία της φιλελεύθερης δημοκρατίας, και της επάρκειας στην δημοκρατική λειτουργία της τελευταίας, υποστηρίζει πληθώρα θεωρητικών, με έναν από τους κυριότερους ανάμεσά τους, τον Robert Dahl. Βλ. και σχετική αναφορά στον Dahl των Peter McLaverty και Sue Morris στην ανάλυση “Scotland: A new era for Participatory Democracy?” που παρουσιάστηκε επίσης στο ECPR Joint Sessions, Εδιμβούργο, 28 Μαρτίου-2 Απριλίου 2003, βλ. σελ. 5.

(Υπ.9) Η αναζήτηση της «βασιλικής οδού» μεταξύ των δύο μοντέλων αυτών, της σοσιαλδημοκρατίας και του νεοφιλελευθερισμού που έχουν επιδείξει τα όρια τους, ήταν η βασική αφετηρία του Hirst. Αυτό επισημαίνει και ο Δημήτρης Σκάλκος στο άρθρο του «Η συμμετοχική δημοκρατία και η αδύναμη κοινωνία των πολιτών» στην Απογευματινή της Κυριακής της 1ης Φεβρουαρίου 2004, σελ. 75, όπου εξηγεί πως το εγχείρημα του Hirst είχε σαν βασική επιδίωξη να νοηματοδοτήσει θεωρητικά την έννοια του «τρίτου δρόμου» που είχε εισαγάγει ο Giddens.

(Υπ.10) Για την ανάπτυξη της έννοιας του «τρίτου δρόμου» ως «κοινωνικού φιλελευθερισμού» που έγινε το κέντρο της ιδεολογίας του μπλερισμού, βλ. Ανδρέας Ανδριανόπουλος «Το χτίσιμο ενός νέου πολιτικού μύθου», Σημείωμα της 16ης Ιανουαρίου 2004 στην προσωπική του ιστοσελίδα.

(Υπ.11) Για σχετική αριστερή κριτική στον «τρίτο δρόμο» και το ιδεολόγημα της συμμετοχικής δημοκρατίας, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *op.cit.*

(Υπ.12) Την οποία ο Τάκης Φωτόπουλος ονομάζει «σοσιαλφιλελεύθερη συναίνεση», βλ. άρθρο του «Συμμετοχική ‘δημοκρατία’: η ιδεολογία του σοσιαλφιλελευθερισμού», Ελευθεροτυπία της 6ης Μαρτίου 2004.

(Υπ.13) Για την κεντροδεξιά αποδοχή του κορμού του σοσιαλδημοκρατικού κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη και τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας αναδυόμενης ιδεολογίας, βλ. Ν. Μουζέλης, «Συμμετοχική δημοκρατία και Κεντροαριστερά», *op.cit.*

(Υπ.14) Την σημασία της αποδοχής αυτής του πλουραλισμού για την σωστή οριοθέτηση και λειτουργία της συμμετοχικής δημοκρατίας υπογραμμίζει ο Ν. Μουζέλης, στο άρθρο του «Συμμετοχική δημοκρατία και πλουραλισμός», *op.cit.*

(Υπ.15) Για ορισμό και ανάλυσή τους, βλ. Dieter Fuchs, *op.cit.*, σελ. 17.

(Υπ.16) Βλ. Fuchs, *ibid*, για αντιπαράθεση της άμεσης δημοκρατίας της αρχαιότητας με την νεότερη, σελ. 16-17. Επίσης, την σχετική αναφορά του Τάκη Φωτόπουλου στην άμεση δημοκρατία και τον Κορνήλιο Καστοριάδη, στο άρθρο του «Οι μύθοι για την συμμετοχική δημοκρατία», στην Ελευθεροτυπία της 27ης Οκτωβρίου 2004.

(Υπ.17) Είναι, όπως λέει ο Paul Hirst, η «δημοκρατία σαν επικοινωνία». Βλ. σχετική αναφορά του Ανδρέα Ανδριανόπουλου, *op.cit.*

(Υπ.18) Για εναλλακτική απαρίθμηση των τρόπων συμμετοχής βλ. και Jan Van Deth, “Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything?”, παρουσίαση των ECPR Joint Sessions στην Grenoble, 6-11 Απριλίου 2001, σελ. 8.

(Υπ.19) Zittel, *op.cit.*, σελ. 15, και επίσης ανάλυση της θέσης από τον Hanspeter Kriesi, στο “How direct-democratic decisions are made: Towards a ‘realistic’ theory of direct democracy” που παρουσιάστηκε στα ECPR Joint Sessions -Workshop on “Deliberative Democracy in Theory and Practice” στο Τορίνο, 23-27 Μαρτίου 2002, σελ. 5-6.

(Υπ.20) Βλ. σχετικά με τον κίνδυνο χειραγώγησης της κοινωνικής βάσης από τις ελίτ σε περιπτώσεις δημοψηφισμάτων, Τάκης Φωτόπουλος, «Οι μύθοι για την συμμετοχική δημοκρατία», *op.cit.* Επίσης, για την έλλειψη προστασίας των δικαιωμάτων των μειοψηφιών σε τέτοιες μαζικές συμμετοχικές διαδικασίες, βλ. Zittel, *ibid.*, σελ. 26

(Υπ.21) Για τον κίνδυνο αυτό βλ. Kriesi, *op.cit.*, σελ. 10

(Υπ.22) Ο λαϊκισμός αυτός μπορεί εντέλει να θέσει σε κίνδυνο την ίδια την ομαλή λειτουργία της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Βλ. αναφορά του Fuchs, *op.cit.*, σελ. 24

(Υπ.23) Η μείωση αυτή της κλίμακας αποτελεί θεμελιώδη αφετηριακή θέση όλων των θεωρητικών της συμμετοχικής δημοκρατίας, καθώς και κοινή αναφορά των θεωρητικών τους καταβολών. Για την σημασία της στην τρέχουσα παρουσίαση του ιδεολογήματος αυτού στην Ελλάδα, βλ. Ανδρέας Ανδριανόπουλος, *ibid.* Βλ., επίσης, σχετικά τον Fuchs, *op.cit.*, σελ. 20, για ανάλυση του Barber στο θέμα αυτό -με αναφορές στον Arendt και στον Tocqueville- καθώς και την αναφορά του Zittel, *op.cit.*, σελ. 11-12, στους κλασικούς -όπως ο John Stuart Mill- και σύγχρονους -όπως η Carole Pateman- θεωρητικούς υποστηρικτές της ιδέας, όπως επίσης και τους McLaverty και Morris, *op.cit.*, σελ. 4 που παραθέτουν εκτενώς την σχετική ανάλυση και υποστήριξη της ιδέας από τον John Burnheim στην δεκαετία του '80.

(Υπ.24) Η χρήση της νέας τεχνολογίας προϋποθέτει την κατοχή συγκεκριμένου είδους γνώσης, γεγονός που αποτελεί αφετηρία νέων ανισοτήτων. Βλ. σχετική αναφορά του Τάκη Φωτόπουλου «Οι μύθοι για την συμμετοχική δημοκρατία», *op.cit.*

(Υπ.25) Το ερώτημα θέτει ο Fuchs, *ibid.*, σελ. 26. Θετική απάντηση στο ερώτημα αυτό θέτουν θεωρητικοί όπως ο Zittel, που ονομάζει τον κυβερνοχώρο «ένα νέο είδος κοινωνικής αρένας». Βλ. Zittel, *op.cit.*, σελ. 21, με αναφορά στους λοιπούς θεωρητικούς υποστηρικτές αυτής της θέσης.

(Υπ.26) Ο Habermas είναι ο πιο σημαντικός θεωρητικός της βασικής έννοιας για την συμμετοχική δημοκρατία του «αυτόνομου δημόσιου χώρου», τον οποίον αναζητά μεταξύ της κρατικής εξουσίας και της σφαίρας του ιδιωτικού, και στο πλαίσιο της σύγχρονης νεοτερικής δημοκρατίας εντοπίζει δύναμι τα νεο-αναπτυσσόμενα κοινωνικά κινήματα. Βλ. σχετική ανάλυση του Zittel, *ibid.*, σελ. 9. Σύμφωνα με τον ορισμό του Habermas, η δυνατότητα διαβούλευσης είναι βασικό χαρακτηριστικό του ιδεατού «δημόσιου χώρου» που, όπως αναφέρθηκε, απουσιάζει στην ηλεκτρονική δημοκρατία.

(Υπ.27) Βλ. Fuchs, *ibid.*, σελ. 26-27. Το αρνητικό αυτό συμπέρασμα για την επιτευξιμότητα της ηλεκτρονικής δημοκρατίας αποτελεί και την κατακλείδα των περισσότερων θεωρητικών στον χώρο. Μεταξύ αυτών και ο Jan Van Deth που καταλήγει ότι οι συνθήκες στις οποίες λειτουργεί η ηλεκτρονική δημοκρατία δεν πληρούν τις προϋποθέσεις που έχει θέσει ο Barber για την συλλογική δημοκρατική συμμετοχή, και ότι αντίθετα, η εκτενής χρήση των νέων τεχνολογιών μπορεί «ακόμα και να επιτείνει την υφιστάμενη κατακερματισμένη πατέντα συμμετοχής», *op.cit.*, σελ. 13.

(Υπ.28) Βλ. τον ορισμό αυτού του «δημόσιου χώρου» ή «τρίτου τομέα» που είναι θεμελιώδης για την λειτουργία της συμμετοχικής δημοκρατίας, και της σημασίας των Μ.Κ.Ο

εντός αυτού, από τον Ν. Μουζέλη, στο «Συμμετοχική δημοκρατία και πλουραλισμός», ορ.cit.

(Υπ.29) Βλ. σχετικά Αντώνης Μακρυδημήτρης, Φιλελεύθερη Έμφαση, τεύχος 18, Ιανουάριος-Μάρτιος 2004, σσ. 76-83.

(Υπ.30) Στον αντίποδα αυτής της θέσης, μια σειρά θεωρητικών αμφισβητεί την φερεγγυότητα των κοινωνικών ομάδων και ιδιαίτερα των ομάδων πίεσης να λειτουργήσουν ως φορείς επανα-κοινωνικοποίησης των πολιτών. Την θέση αυτή παραθέτει ο Zittel, ορ.cit, σελ.19-20, ενώ αρνητικός είναι και ο Paul Hirst σχετικά με το αποτέλεσμα της δράσης των ομάδων πίεσης, θεωρώντας ότι αποτελούν ισχυρά και ανεξέλεγκτα κέντρα εξουσίας που νοθεύουν την βούληση των κυβερνήσεων και επιφέρουν αδιαφάνεια στην πολιτική διαδικασία, βλ. σχετικά Δ. Δημητράκος, ορ.cit.

(Υπ.31) Έτσι οι θεσμοί που προκρίνονται προκειμένου να ενισχύσουν την κοινωνική συμμετοχή συνολικά, χρησιμοποιούνται προς όφελος των ήδη οικονομικά ισχυρών και αρτιότερα οργανωμένων. Βλ. την σχετική ανάλυση “Democracy, participation and representation” των McLaverty και Morris, ορ.cit, σελ. 5-6. Η παρούσα κατηγοριοποίηση από το Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία, Αθήνα: Πατάκης 2000, σσ. 240-250.

(Υπ.32) Το συμπέρασμα αυτό είναι κοινό μεταξύ των θεωρητικών της συμμετοχικής δημοκρατίας. Όπως σημειώνει καταληκτικά στην ανάλυσή του ο Van Deth, ο σωστός ορισμός της συμμετοχικής δημοκρατίας που θα την καταστήσει λειτουργική εντός του πλαισίου των σύγχρονων δημοκρατιών ώστε να συμβάλει στην ανανέωσή τους, εξακολουθεί να αποτελεί ζητούμενο (Jan Van Deth, ορ.cit, σελ. 13). Ο Κ. Τσουκαλάς προκρίνει την αναζήτηση που έχει σχέση με την συμμετοχική δημοκρατία επίσης υπό τον όρο ότι αναγνωρίζονται εκ προοιμίου τα όρια των δυνατοτήτων και οι περιορισμοί αυτής (Κ. Τσουκαλάς, ορ.cit), ενώ ο Zittel, παραθέτοντας το παράδειγμα των μηχανισμών και της εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υποστηρίζει ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε εθνικό επίπεδο είναι ο μόνος επαρκής νομιμοποιητικός μηχανισμός στην πολιτική διαδικασία (Zittel, ορ.cit, σελ. 27). Ο Fuchs θεωρεί πως τα μέσα που ως επί το πλείστον υπάρχουν στην σύγχρονη συμμετοχική δημοκρατία για την αύξηση και εμπέδωση της συμμετοχής, δημιουργούν μία εικόνα πιέσεων αποδόμησης της εθνικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε τοπικό και υπερεθνικό επίπεδο, που όμως ουδεμία σχέση έχει με την έννοια της συμμετοχής όπως αυτή εννοείτο στην αρχαία δημοκρατία, και της οποίας το συμμετοχικό ιδεώδες, οι σχετικές θεωρίες ισχυρίζονται πως διατηρούν (Fuchs, ορ.cit, σελ. 31-32). Τέλος, βλ. σχετικά, Νίκος Γιαννής, Φιλελεύθερη Έμφαση, τ. 18, Ιανουάριος-Μάρτιος 2004, σσ. 84-91.

(Υπ.33) Βλ. Μαρία Δαμανάκη, Συμμετοχική Δημοκρατία (Εγχειρίδιο για ενδιαφερομένους), Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2004, σελ. 83.

(Υπ.34) Το υποστηρίζει συμπερασματικά και ο Δ. Δημητράκος, ορ.cit.

*** Το Civilitas.GR και ο «ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ» προτίθενται να απομακρύνουν το κείμενο αυτό από την Ιστοσελίδα τους, εάν η αναδημοσίευσή του προσβάλλει κεκτημένα πνευματικά ή εμπορικά δικαιώματα (info@civilitas.gr)**